Mladen Tomorad

ISSN 0353-295X
Radovi - Zavod za hrvatsku povijest
Vol. 44, Zagreb 2012.

UDK 7:292(32)
Pregledni rad
Primljeno: 22. ožujka 2011.
Prihvaćeno: 24. rujna 2012.

Staroegipatska umjetnost

Stari Egipćani nisu koristili pojam „umjetnosti", nego su svoja „djela" izrađivali kao svojevrsni odraz vlastitih religijskih obreda i običaja budući da su oni igrali vrlo važnu ulogu u njihovu svakodnevnom životu. Inspiraciju i motivaciju nalazili su u vrlo kompleksnoj religiji u kojoj dominiraju brojni mitovi stvaranja i ciklusi vezani uz pojedina božanstva, te u životnoj filozofiji u kojoj rijeka Nil ima dominantu ulogu sa svojim godišnjim poplavama. Tako su njihova umjetnička djela individualno stvarana kako bi se zadovoljile potrebe vjerskih shvaćanja i filozofije svakodnevnog života u kojoj je glavni cilj postizanje života nakon smrti.

Autor u članku nastoji prikazati glavne teme staroegipatske umjetnosti te osnovne načine prikazivanja koji su i danas vidljivi na umjetničkim djelima u brojnim svjetskim muzejima ili *in situ*. U drugom dijelu članka autor daje osnovni pregled povijesti staroegipatske umjetnosti. Članak je rezultat autorovih višegodišnjih istraživanja staroegipatskih zbirki i predmeta koji se čuvaju u muzejima na području Egipta, Europe i Sjeverne Amerike.

Načini prikazivanja i koncepti izrade umjetničkih djela starih Egipćana

U ovom radu nastojat ću prikazati koje su sve koncepte stari Egipćani koristili prilikom izrade raznih umjetničkih djela, odnosno koje su sve oblike prikazivanja rabili kako bi svoju svakodnevnu filozofiju prenijeli promatraču. Radovi o načinu prikazivanja i koncepcijama izrade umjetničkih djela starih Egipćana gotovo da ne postoje. Ti se pojmovi, odnosno razmišljanja ponekad javljaju u kratkim naznakama u uvodima ponekog kataloga odnosno pregleda staroegipatske umjetnosti, ali bez neke detaljnije studije. Upravo iz tog razloga odlučio sam napraviti jednu suvremenu analizu koja staroegipatsku umjetnost sagledava kroz prizmu suvremenih filozofskih promišljanja umjetnosti.

Historiografski pregledi povijesti staroegipatske umjetnosti

Djela koja govore o staroegipatskoj umjetnosti vrlo su brojna. Uglavnom je riječ o katalozima zbirki svjetskih muzeja u kojima je prikazan pregled najljepših i najznačajnijih eksponata koji se u njima čuvaju. Način i stil pisanja takvih djela uglavnom je isti. Nakon kratkog pregleda staroegipatske povijesti iscrpno se analiziraju pojedini predmeti s povijesnog i umjetničkog gledišta. Upravo

takvu vrstu literature sam u najvećoj mjeri i koristio tijekom pisanja ovoga rada. No, istovremeno, vrlo su rijetka djela koja daju pregled staroegipatske umjetnosti, njihove umjetničke koncepcije i shvaćanja te utjecaje na brojne kasnije civilizacije i umjetničke pravce. U XVIII. stoljeću pojavila se prava egiptomanija, odnosno posuđivanje staroegipatskih umjetničkih elemenata u dizajnu, slikarstvu i arhitekturi, a slični trendovi vidljivi su i danas u brojnim zapadnoeuropskim zemljama i na prostoru Sjedinjenih Američkih Država gdje se suvremene zgrade, kockarnice, zoološki vrtovi, kinodvorane i slično, grade u stilu staroegipatskih hramova i piramida.[1]

Već površnim pretraživanjem interneta i *online* distributera knjiga vidljiv je velik broj naslova koji govore o staroegipatskoj umjetnosti. U najvećoj mjeri riječ je o površnim knjigama, često slikovnicama, koje nikako ne mogu biti korisne u bilo kojoj većoj znanstvenoj studiji ili pregledu staroegipatske umjetnosti. Drugu kategoriju radova čine muzejski katalozi koje sam već spomenuo u uvodu, a treću monografije grobnica odnosno raznih lokaliteta. Četvrtu skupinu čine brojne monografije pojedinih vrsta umjetničkih djela (grobnice, hramovi, skulpture, slikarstvo, reljefna umjetnost itd.). Posljednju, petu, najmanju skupinu, čine pregledi staroegipatske umjetnosti. Među njima svakako treba spomenuti danas najčešće korištena djela: Heinricha Schäfera *Von äegyptischer Kunst* (Weisbaden 1963.), Erika Iversena *Canon and proportions in Egyptian art* (Warminster 1975.), Cyrila Aldreda *Egyptian Art in the Days of the Pharaohs 3100-320 BC* (London 1980.), Williama Stevensona Smitha *The art and architecture of Ancient Egypt* (New Haven 1981.), Jaromila Maleka *Egyptian Art* (London 1999.) i *4000 years of Egyptian art* (London 2003.), Dorothee Arnold i dr. *The Art of Ancient Egypt* (New York 2000.), Dietera Arnolda *The Encyclopedia of Ancient Egyptian Architecture* (London-New York 2003.), Edwarda Bleiberga (ur.) *Arts-humanities through the eras: Ancient Egypt 2675-332 B.C.E.* (New York-London-Münich 2005.), Johna Bainesa *Visual & written culture in Ancient Egypt* (Oxford 2007.). Sva navedena djela daju pregled razvoja stilskih pravaca te obrađuju brojne primjere i nalaze. Mnoga od gore nabrojanih djela koristio sam u ovom pregledu, ali niti jedno od njih posebno ne razmatra probleme kojima se ja bavim u ovom članku, odnosno konceptima staroegipatske umjetnosti.

Osnovni religijski motivi staroegipatske umjetnosti

Staroegipatske piramide, hramovi, kipovi, slike i reljefi stoljećima fasciniraju učenjake, istraživače i putnike. No, što staroegipatska umjetnost znači njenim tvorcima i drugim starim Egipćanima? Jesu li oni gradili svoje hramove, piramide, izrađivali skulpture, urezivali reljefe da bi stvorili divljenje promatrača ili su njihova djela bila samo jedan dio vrlo kompleksnog i razvijenog sustava staroegipatske mitologije,

[1] Detaljni pregled razvoja egiptomanije u umjetnosti i arhitekturi vidi u: CURL 2005.

religije i vjerskih običaja? Pokušat ću ukratko odgovoriti na ova pitanja prije nego detaljnije analiziram osnovne koncepte staroegipatske umjetnosti.

Stari Egipćani nisu poznavali pojam „umjetnosti".[2] Ona je moderni pojam kojim suvremeni čovjek pokušava prikazati razna dostignuća pojedinih kultura i civilizacija ili današnjeg čovjeka. Motivaciju za izradu brojnih umjetničkih djela stoga treba tražiti negdje drugdje. Egipćani su vjerojatno svoja „djela" izrađivali kao svojevrsni odraz vlastitih religijskih obreda i običaja budući da su oni igrali vrlo važnu ulogu u njihovu svakodnevnom životu. Inspiraciju i motivaciju nalazili su u vrlo kompleksnoj religiji u kojoj dominiraju brojni mitovi stvaranja i ciklusi vezani uz pojedina božanstva,[3] ili u životnoj filozofiji u kojoj rijeka Nil ima dominantu ulogu sa svojim godišnjim poplavama.[4] Staroegipatska vjerovanja u život poslije smrti također predstavljaju još jedan bitan element pa stoga ne treba čuditi što su upravo grobnice jedan od osnovnih izvora za proučavanje staroegipatske umjetnosti kakvu mi danas poznajemo. Umjetnička djela starih Egipćana prvenstveno nastaju iz individualne potrebe da se iskažu vjerovanja i svakodnevna filozofija s ciljem osiguranja života nakon smrti.

„Mit stvaranja", koji odražava pogled na prirodne cikluse, vidljiv je kroz cjelokupnu povijest doline Nila. Prema heliopolskoj kozmogoniji, Sunce, bog stvoritelj,[5] izbacilo je Nuna iz vodenog kaosa te stvorilo svijet u obliku četiri božanstva: Geba - boga zemlje, Nut - božicu neba, Šu - boga zraka i Tefnut - božicu vlage. Potom je bog stvoritelj napravio osnovni princip prema kojem se kaos mogao pretvarati u red, a on se manifestira kroz osnovni oblik božice *Ma'at.* Takav princip prirodnih ciklusa temelj je životne harmonije, a sam čin stvaranja prema staroegipatskim vjerovanjima ponavlja se svakodnevno izmjenama dana i noći. Upravo je on osnova koja omogućuje očuvanje poretka odnosno *Ma'at*.[6] On je također temelj prilikom izgradnje bilo kojeg staroegipatskog hrama.[7]

---

2 Detaljnije o filozofskim promišljanjima staroegipatske umjetnosti, raznim teorijama i gledištima povjesničara umjetnosti vidi u: BAINES 2007: 298-302.

3 Npr. ozirijski-izijački ciklus ili borba Horusa i Seta.

4 Poplave Nila daju život i bez poplava tijekom ljetnih mjeseci života ne bi ni bilo. Ta filozofija je osobito vidljiva tijekom tzv. sušnih godina kada vodostaj Nila opada i kada dolazi do gladi. Često takva razdoblja za sobom ostavljaju velike posljedice na društvo i umjetnost. Nedostatak hrane i nesigurnost koji karakteriziraju krizna razdoblja jako se odražavaju i na staroegipatska umjetnička djela i graditeljstvo jer je broj takvih djela puno manji. U pojedinim razdobljima kriza se odražava i na prikazima Egipćana na reljefima i skulpturama gdje njihova lica pokazuju zabrinutost i teškoće svakodnevnog života.

5 U svakodnevnom životu starih Egipćana bog stvoritelj ima razna imena ovisno o kozmogonijama pojedinih vjerskih središta. Detaljno u: SMITH 1981: 21, SHOW - NICHOLSON 1995: 73-74, WILKINSON 2003: 16-17, COLLINS 2004: 59.

6 Detaljnije vidi u: BRUNNER-TRAUT 1974: 439-440, SMITH 1981: 21, SHOW - NICHOLSON 1995: 166, TEETER 1997, DAVID 2002: 81-89, WILKINSON 2003: 150-152, COLLINS 2004: 60, URANIĆ 2005B: 55-62.

7 TOMORAD 2009b: 14-15.

Mit o Ozirisu, Izidi, Setu i Neftidi odražava glavne aspekte staroegipatskih vjerovanja koji uključuju uskrsnuće, reinkarnaciju i život nakon smrti.[8] Taj koncept se prikazuje kroz lik boga Ozirisa koji nakon uskrsnuća preuzima vječnu ulogu vladara svijeta mrtvih. Tijekom njegova uskrsnuća božica Izida koristi moćne čarolije koje postaju važan čimbenik reinkarnacije pa stoga ne čudi što oni vjeruju da duša preminulog iziskuje te iste čarolije.[9] Za svakog Egipćanina drugi ključni element uskrsnuća i reinkarnacije bio je očuvanje njegova tijela koje je nakon smrti trebalo biti dom njegova *Ka*.[10] Mumifikacija[11] je bila prvi način da se to postigne. S istim ciljem stari Egipćani izrađuju statue preminulih koje se polažu u grobnice ili hramove.[12] Oni vjeruju da takve statue mogu služiti kao dom za *Ka* nakon magičnog rituala koji se naziva „Otvaranje usta", tijekom kojeg svećenik simbolički otvara usta statue kako bi omogućio *Ka* da uđe u njenu unutrašnjost.[13] Takvi kipovi su danas jedan od najpoznatijih primjera staroegipatske umjetnosti.[14] U isto vrijeme Horus, Ozirisov sin i osvetnik, nasljeđuje ga na prijestolju kao staroegipatski faraon,[15] što je ujedno temelj božanske percepcije kraljevskog dostojanstva. Vladari tako nasljeđuju bit kraljevskog dostojanstva i kraljevski *Ka*, koji se prema staroegipatskim vjerovanjima prenosi s kralja na njegova nasljednika kao što se to dogodilo u ozijačkom ciklusu. Tako kraljevski *Ka* čini svakog smrtnog kralja božanskim vladarom. Zbog jednostavnog vjerovanja da je tijelo svakog faraona samo privremeno prebivalište kraljevskog *Ka*, staroegipatski majstori obično ga prikazuju kao savršeno, bezvremensko biće nalik bogu. Takav način prikazivanja vidljiv je tijekom gotovo cjelokupne staroegipatske povijesti,[16] a postoje samo dva odstupanja od njega. Prvi se dogodio

[8] Detaljnije o ovim mitovima vidi u: Plut. *De Is. et Os.*, SMITH 1981: 22, SHOW - NICHOLSON 1995: 213-215, DAVID 2002: 95, WILKINSON 2003: 118-123, ASSMANN 2004: 157.

[9] Više o upotrebi magije u ritualima uskrsnuća u: SHOW - NICHOLSON 1995: 167-168, JOHNSTON 2004: 139-152, TOMORAD 2009a: 16.

[10] GREVEN 1952, SMITH 1981: 22, SHOW - NICHOLSON 1995: 146, JOHNSTON 2004: 471-474, TOMORAD 2009a: 13-17.

[11] TOMORAD 2009a: 13-17.

[12] TOMORAD 2009c: 19.

[13] SHOW-NICHOLSON 1995: 211-212.

[14] Statue Rahotepa i Nofret. Staro kraljevstvo. Meidum, mastaba Rahotepa. Kairo: *Egyptian Museum*, inv. br. CG 3-4. Drvene statue Metjetija. Staro kraljevstvo. Sakara, mastaba Metjetija. New York: *Brooklyn Museum of Art*, inv. br. 53.222, 51.1, 50.77. Kip Mentuhotepa II. Teba, Deir el-Bahri, posmrtni hram Mentuhotepa II. Kairo: *Egyptian Museum*, inv. br. JE 36195.

[15] Plut. *De Is. et Os.*, DAVID 2002: 156.

[16] Detaljnije u: ROMANO 1999: 19, WILKINSON 2003: 54-63. Primjeri: kraljevski kip Menkaure i njegove kraljice Khamernebti iz Gize. Boston: *Museum of Fine Arts*, inv. br. 11.17385. Menkaurine trijade iz Gize. Boston: *Museum of Fine Arts*, inv. br. 09.200, Kairo: *Egyptian Museum*: inv. br. JE 40678 i JE 46499.

potkraj XII. dinastije,[17] a drugi tijekom razdoblja Amarne[18] kada se faraoni više ne prikazuju u idealiziranom obliku. Na kipovima iz tih razdoblja vidi se očita promjena načina prikazivanja iz idealne forme u naturalističke oblike.

Staroegipatski način umjetničkog prikazivanja

Sačuvana staroegipatska „umjetnička" djela prikazuju bogove, ljude, vjerska i mitološka razmišljanja i svijet koji ih okružuje (egipatsko podneblje, životinje, biljke).[19] Staroegipatski svijet odraz je prirodna poretka odnosno neprestane borbe dobra i zla, pravde i kaosa te se često prikazuje u plošnoj formi (reljefna umjetnost i raznovrsne slike na zidnim površinama i posuđu)[20] i u trodimenzionalnom prostoru (arhitektonski objekti i skulptura).[21]

Osnovni načini prikazivanja ljudskih figura

Stari Egipćani su uvijek prikazivani u nepokretnom položaju, u vrlo malenom broju poza i uvijek okrenuti frontalno kako bi privukli gledateljevu pažnju. Kao odraz religijskih vjerovanja Egipćani uglavnom prikazuju ljudske aktivnosti u pasivnim pozama kako bi prikazali religijske funkcije svakog kipa, reljefa ili slike. Egipćani su tako uvijek prikazani u najjednostavnijim stojećim,[22] klečećim[23] ili sjedećim[24] položajima. Oni odražavaju način da se prikaže neograničenost vremena kojem teže svi Egipćani nakon smrti pa su stoga tijekom svoje povijesti vrlo rijetko prikazivali bilo kakve kretnje tijela. Prema Romanu[25], te

---

17 Kipovi Senusreta III. prikazuju njegovo ostarjelo tijelo očito pogođeno brigama. Pariz: *Musée du Louvre*, inv. br. E 12962, London: *British Museum*, inv. br. EA 684, EA 685 i EA 686.

18 Razne statue Amenhotepa IV. Ehnatona koje se čuvaju u brojnim svjetskim muzejima prikazuju njegovo deformirano tijelo očito pogođeno nekom bolešću.

19 Detaljnije u: SCHÄFER 1974, BRUNNER-TRAUT 1974: 426-430.

20 Njihova reljefna umjetnost je dvodimenzionalna, omeđena s dvije koordinate koje čine kvadratnu strukturu u koju se urezuju raznovrsni prikazi. Detaljnije u: SCHÄFER 1974: 80-309, Aldred 1980: 13, 15.

21 Detaljnije u: SCHÄFER 1974: 310-334.

22 Reljef iz grobnice Nikauharua. New York: *Metropolitan Museum of Art*, inv. br. 58.123 i 08.201.2.

23 Kip koji prikazuje božicu Hathor kako doji faraona Horemheba. Firenza: *Museo Egizio*, inv. br. 5419. Granitni kolos kraljice Hatšepsut iz Deir el-Bahrija na kojem kraljica nosi Bijelu krunu i nudi žrtvenu ljevanicu u obliku barke. New York: *Metropolitan Museum of Art*, inv. br. 23.3.1.

24 Kipovi pisara iz vremena Starog kraljevstva. Kairo: *Egyptian Museum*, inv. br. JE 30272, Pariz: *Musée du Louvre*, inv. br. E3023. Kip Senusreta III. iz Heirakonpola. New York: *Brooklyn Museum of Art*, inv. br. 52.1.

25 ROMANO 1999: 20.

tri tipične ljudske poze sudjeluju u vječnim ritualima kao: a) kultni prikazi – „kao primatelji obožavanja i žrtve“, b) zavjetne skulpture u hramovima – „kao gledatelji i uživatelji dnevnog obnavljanja procesa stvaranja“ i c) grobne figure – „kao sredstvo za postizanje vječnog života tako da uskladište *Ka* i osiguraju primanje žrtve“.

„Stilovi“ staroegipatskog umjetničkog prikazivanja

Tijekom dugog razdoblja staroegipatske povijesti Egipćani nisu razvili umjetničke „stilove“ u smislu kakvom ih danas poznajemo. Majstori koji izrađuju kipove, reljefe ili zidne slike imaju namjeru prikazati svoje dojmove koji ponekad karakteriziraju određeno razdoblje. Takvi karakteristični načini prikazivanja osobe ili nekog prizora obično se mijenjaju od dinastije do dinastije, odnosno od vladara do vladara. Promatrači tako danas mogu vidjeti promjene „stilova“ u brojnim svjetskim muzejima. Osnovni cilj njihove umjetnosti bio je prikazati glavne prirodne cikluse karakteristične za njihovu religiju i filozofiju. To su motivi rođenja, odrastanja, zrelosti, smrti i uskrsnuća, ali i svakodnevni prizori života doline Nila. Stari Egipćani također su imali trajnu tendenciju da dokumentiraju svoju prošlost. Tako na početku svake nove dinastije novi vladari uvijek nastoje prikazati legitimnost njihova dolaska na vlast kopiranjem prethodnih „umjetničkih stilova“.

Načini prikazivanja raznih društvenih grupa

Način prikazivanja kraljeva pokazuje smisao svakog umjetničkog djela. Kraljevi nose Bijelu krunu Gornjeg Egipta, Crvenu krunu Donjeg Egipta ili Dvostruku krunu koja čini kombinaciju Bijele i Crvene krune, *nemes* koji pokriva kraljevu kosu, iznad čela se obično nalazi zaštitni znak koji se prikazuje kao *uraeus* – kobra, a njegova najčešća odjeća je šendit (*shendyt*) - pregača. U rukama obično drži žezlo i bič - *flagellum*. Na nekim prikazima faraon također nosi umjetnu bradu. Kada se kralj pojavljuje prilikom nekih rituala tada je obično odjeven u ceremonijalnu odjeću.

Kraljevski službenici u rukama često drže štapove koji su simbol autoriteta. Svi Egipćani bez obzira na status najčešće nose razne religijske simbole poput *sistruma*. Djeca su prikazana kao malene osobe bez odjeće, obrijane glave s dugim pramenom koji je zabačen na desnu stranu i s palcem u ustima. Svi ti elementi simboliziraju njihovu nezrelost.[26] Odrasle uspješne muške osobe prikazane su deblje s crvenkasto-smeđom bojom kože.[27] Žene i starije osobe imaju svjetliju boju

[26] Alabasterna statua kraljice Ankhnes-merire II. i faraona Pepija II. New York: *Brooklyn Museum of Art,* inv. br. 39.119. Drveni kip neobrezanog mladića. Berkeley: *Lowrie Museum of Anthropology*.

[27] Sjedeći kip Hemiunu iz Gize. Hildesheim: *Roemer- und Pelizaeus Museum*.

puti.[28] Fizičke radnike i seljake karakterizira vrlo realističan način prikazivanja, često sa znacima teškog rada i bolesti.[29] Stranci se uvijek prikazuju s njihovim preuveličanim etničkim značajkama.[30]

Prikaz viših društvenih slojeva (princeza, kraljica i visokih dvorskih dužnosnika) ili bogova često imitira izgleda lica faraona koji je trenutno na vlasti. Najvjerojatniji razlog ovakvog načina prikazivanja je potreba da se svakom Egipćaninu omogući primanje djelića vladareve snage, moći, magije pa čak i komadić njegova kraljevskog *Ka*.[31] Nedostatak individualnosti na staroegipatskim slikama i reljefima osobito je vidljiv na nekraljevskim prikazima. Svaka osoba obično nosi ime i javnu titulu koja je napisana hijeroglifskim tekstom na kipu ili reljefu.[32]

Umjetničko ukrašavanje grobnica

Dobro istražene nekraljevske grobnice iz Sakare, Gize, Meiduma i okolice Tebe u najvećem broju slučajeva bile su dar faraona njegovim rođacima i državnim službenicima. Takve grobnice uglavnom su izgrađene s nekoliko komora koje su spojene hodnikom.[33] Lažna vrata jedan su od glavnih dijelova svake grobnice ispred kojih stoji kip vlasnika grobnice sa žrtvenim stolićem na koji su njegovi rođaci ili namještenici donosili žrtvene priloge.[34] U nekim slučajevima njih simbolizira prikaz ili skulptura žene koja na glavi nosi košaru punu hrane, a u rukama ulovljene ptice i koja iza sebe vodi stoku.[35] Zidovi grobnica često su ukrašeni scenama svakodnevnog života u dolini Nila (goniči stoke, mesari, radnici na poljima, berači vinove loze), prizorima lova na ptice, ribe i pustinjske

---

[28] Kip od kamena vapnenca s prikazom Ak i Hetp-her-nofret iz Sakare. Kairo: *Egyptian Museum*: JE 35204.

[29] Brojni modeli iz grobnica Srednjeg kraljevstva. New York: *Metropolitan Museum of Art*, London: *British Museum*, Kairo: *Egyptian Museum*.

[30] Zidni reljef s prikazom egipatskih službenika i azijskih zarobljenika iz grobnice Horebmheba u Sakari.

[31] Reljef Nefertiti iz Karnaka. New York: *Brooklyn Museum of Art*, inv. br.78.39.

[32] Na steli Mery Merija, izrađenoj od kamena vapnenca, njen vlasnik nosi titule „Vojni pisar gospodara Dviju zemalja“, „nadglednik obrtnika“ i „nadglednik posjeda kraljeve kćeri Sitamun“. Varaždin: *Gradski muzej*, inv. br. AO 5279. Detaljnije u: TOMORAD 2002: 548, TOMORAD - URANIĆ 2006: 91.

[33] TOMORAD 2006a: 16-24.

[34] Na sačuvanim urezanim reljefima pokojnik, koji je ujedno i vlasnik grobnice, vlasnik imanja ili visoki državni dužnosnik, prima žrtvene priloge od radnika imanja. TOMORAD 2006a: 16-24.

[35] Skulptura mlade djevojke koja u rukama nosi patku, a na glavi košaru punu raznih poljoprivrednih proizvoda. Srednje kraljevstvo. Teba, grobnica Mekerte. New York, *Metropolitan Museum of Art*, inv. br. 20.3.7.

životinje, poljoprivrednim godišnjim ciklusima, prikazima obitelji preminulog i njegovih radnika. Sve su to bitne sastavnice nužne kako bi se preminulom osigurao bezbrižan život poslije smrti. Na svim reljefima i zidnim slikama pokojnik je prikazan kao promatrač zbivanja koja su obilježila njegov život.

Povijest staroegipatske umjetnosti

Tijekom preddinastijskog razdoblja staroegipatsku umjetnost karakterizira izrada raznovrsnih keramičkih posuda. Preddinastijske kulture imale su mnogobrojne načine izrade, što danas omogućuje lakše raspoznavanje i sastavljanje tipologija. Tijekom kulture Fajum (o. 7000. - 4400. g. pr. Kr.) u Donjem Egiptu izrađivale su se posude jednostavnih oblika, u početku bez dekoracija. Najstariji pronađeni ostaci su od crvene pečene keramike. U kasnijim razdobljima veće su posude dekorirane poliranjem, a dominiraju tamnocrvena i crna boja. Sličan stil nastavljen je i tijekom kultura Maadi i Buto (o. 4000. - 3200. g. pr. Kr.).

Na prostoru Gornjeg Egipta razvila se kultura Badari (4400. - 4000. g. pr. Kr.) tijekom koje se ručno izrađuje posuđe tanjih stijenki čiji su gornji rubovi crno ili crveno obojeni, a unutrašnjost je crne boje.

U razdoblju kulture Nagada I. (4000. - 3500. g. pr. Kr.) pojavljuju se manje ljudske figure s tematskim prikazom lovca ili ratnika pobjednika te muške i ženske pogrebne statue koje prikazuju oba spola uglavnom u stojećem položaju s odgovarajućim seksualnim atributima. Najstarija keramika je crveno obojena s crnim rubom, a u kasnijim razdobljima sve se češće pojavljuje crveno obojena keramika dodatno ukrašena bijelim geometrijskim ornamentima, prikazima životinja (gazela, žirafa, nilski konj, gušter, krokodil, ptica flamigo, škorpion), lova, raznih biljaka te plovidbe Nilom na brodovima izrađenim od trske. U razdoblju kulture Nagada II. (3500. - 3200. g. pr. Kr.) javljaju se prve ukrašene grobnice na prostoru Nagade i Hierakonpola te lijepo ukrašene oštrice noževa izrađene od kamena i slonovače. Najpoznatija je grobnica 100 u kojoj su otkriveni sačuvani prizori svakodnevnog života drevnih Egipćana. Razdoblje ujedinjenja Gornjeg i Donjeg Egipta (kultura Nagada III., dinastija 0, o. 3200. - 3000. g. pr. Kr.) karakterizira pojava prvih ukrašenih „kraljevskih" grobnica u kojima su otkrivene brojne palete za šminkanje i glave toljaga. Najpoznatije su glava toljage kralja Škorpiona, *Libijska* paleta, paleta *Bika*, paleta za šminkanje kralja Narmera i glava toljaga kralja Narmera. Tijekom ovog razdoblja posuđe se također izrađuje od raznih oblika obrađenog kamena. Najveći broj nalaza potječe s prostora Nagade, Abidosa i Hierankonopola.

Kraljevske i privatne mastabe arhajskog razdoblja (o. 3000. - o. 2686. g. pr. Kr.) nisu bile ukrašene zidnim slikama i reljefima. Potkraj II. dinastije u grobnicama se pojavljuju stele sa scenama pokojnika za žrtvenim stolom. U njima su najčešće

pronađene razne lijepo izrađene alabasterne posude i male pločice s prikazima vladara. Nalazi uglavnom potječu iz okolice Memfisa, Tinisa i Abidosa.

Tijekom razdoblja Starog kraljevstva (o. 2686. - o. 2160. g. pr. Kr.) najznačajnija umjetnička djela pronađena su u grobnicama kraljeva i mastabama elite na prostoru Sakare, Dahšura, Meiduma, Gize i Abusira. Pristupačni unutrašnji zidovi mastaba u kojima se obavljaju kultni rituali počinju se ukrašavati tijekom III. dinastije. Ukrašavanje nepristupačnih odaja grobnica započinje potkraj V. dinastije. Zidovi se ukrašavaju izrezbarenim scenama svakodnevnog života, raznim žrtvenim formulama, reljefima i lijepo obojenim zidnim slikama. Među brojnim prikazima svakodnevnog života treba posebno istaknuti *Guske iz Meiduma*[36] iz razdoblja faraona Snofrua, kao jednog od najpoznatijih umjetničkih prikaza Starog kraljevstva. Grobnice su krasile statue koje su prikazivale pokojnike u prirodnoj veličini, a najpoznatija je skupina koja prikazuje bračni par Rahotep[37] i Nofret[38]. Razdoblje karakteriziraju i lijepo izrađene sjedeće skulpture pisara[39]. Iz razdoblja IV. dinastije potječe glasovita skulptura faraona Khafre kojeg štiti Horus s raširenim krilima,[40] jedno od najljepših i najpoznatijih djela staroegipatske umjetnosti. Iz vremena njegova nasljednika očuvana je fragmentarna trijada Menkaure[41] i prelijepa skulptura od crnog kamena koja prikazuje Menkauru i njegovu kraljicu u stojećem položaju[42]. U arhitekturi se ističu brojne mastabe velikodostojnika, stepenasta piramida Đosera u Sakari, Snofruove piramide u Meidumu i Dahšuru, velike piramide u Gizi i piramide V. dinastije u Abusiru.

Srednje kraljevstvo i II. međurazdoblje karakterizira reljefna umjetnost u koju se uvodi kvadratna mreža za predcrtež na kamenoj plohi. Ona se počela upotrebljavati na području Tebe, a odgovarala je pravilima proporcija koja su se primjenjivala još u Starom kraljevstvu.[43] Reljefi i slike odlikuju se simetrijom i odmjerenim proporcijama. U grobnicama se javljaju slike svakodnevnog života i kultnih scena iz svijeta mrtvih. Pored grobne plastike javlja se i hramska plastika. Kipovi uglavnom prikazuju ideal lijepog čovjeka, a vladar je obično u sjedećem položaju na prijestolju.[44] Javljaju se i male grobne makete s prikazima

[36] Kairo: *Egyptian Museum*, inv. br. JE 34571, CG 1742.

[37] Kairo: *Egyptian Museum*, inv. br. CG 3.

[38] Kairo: *Egyptian Museum*, inv. br. CG 4.

[39] Kairo: *Egyptian Museum*, inv. br. CG 36, JE 30272. Pariz: *Musée du Louvre*, inv. br. E 3023.

[40] Kairo: *Egyptian Museum*, inv. br. CG 14.

[41] Boston: *Museum of Fine Arts*, inv. br. 09.200.

[42] Boston: *Museum of Fine Arts*, inv. br. 11.17385.

[43] Detaljnije u: IVERSEN 1975.

[44] Statua Mentuhotepa II. Srednje kraljevstvo, Deir el-Bahri. Kairo: *Egyptian Museum*, inv. br. JE 36195.

iz svakodnevnog života kakve možemo vidjeti u brojnim svjetskim muzejima. U razdoblju XII. dinastije egipatska je umjetnost dobila novi polet. Tijekom vladavine Senusreta I. izgrađeni su prvi obelisci, a u gradnji se ponovno koriste biljni stupovi. U plastici prevladavaju prikazi faraona i njegove obitelji, a posebno se ističu kipovi Senusreta III.[45] Portreti prikazuju vladare u različitoj životnoj dobi, a njihov izraz često je rezigniran i umoran. Sve su brojnije slike u grobnicama koje prikazuju razne oblike lova, obrtnike, obradu polja i prizore iz pogrebnog života. Među brojnim očuvanim zidnim slikama posebno se ističu *Ptice na drvetu agacije* iz grobnice Khnemhotepa u Beni Hasanu.

Grobnice kraljeva i kraljica već se za prvih vladara XVIII. dinastije grade u Dolini kraljeva i Dolini kraljica u blizini Tebe. Znamenite su velika grobnica Setija I., koja je ukrašena brojnim reljefima i zidnim slikama, te grobnica Nefertari. U grobnici Tutankhamona otkriveni su brojni grobni prilozi i namještaj koji danas krase *Egyptian Museum* u Kairu. Unutrašnji zidovi grobnica ukrašavaju se lijepim slikama iz svakodnevnog života i zagrobnog života. Među grobnicama društvene elite posebno se svojom ljepotom ističe grobnica Nebamuna. Bila je ukrašena brojnim prikazima lova, svakodnevnih aktivnosti na staroegipatskom imanju te prizorima zabave i plesačica koji se danas čuvaju u *British Museumu* u Londonu. Iz ovog razdoblja sačuvani su brojni papirusi među kojima su posebno vrijedne bogato ilustrirane Knjige mrtvih. Za graditeljstvo je značajna izgradnja hramova posvećenih bogu Amunu. Svojom ljepotom posebno se ističu hramski kompleksi u Karnaku, Luksoru i Hatšepsutin hram u Deir el-Bahriju. Hramovi se ukrašavaju reljefima, zidnim slikama, obeliscima i pilonima. Ramzes II. dao je izgraditi nove hramske komplekse u Luksoru, Ramesej u Tebi i Abu Simbel u blizini Asuana. Na reljefima u hramovima javljaju se prikazi faraona kako jurišaju u boj. Glasoviti reljef iz hrama u Luksoru tako prikazuje Ramzesa II. na kolima s lukom i strijelom kako progoni neprijatelje u bijegu. Ramzes III. izgradio je posljednji monumentalni hramski kompleks Novog kraljevstva Medinet Habu na zapadnoj obali Tebe. Hram je ukrašen brojnim prizorima ratovanja s „Narodima s mora“. U kiparstvu su posebno znameniti kipovi faraona, ali i ženska plastika. Glasovite su skulpture Tutmozisa III., Amenhotepa III., Amenhotepa IV. Ehnatona i Ramzesa II., koje se čuvaju u brojnim svjetskim muzejima. Skulpture kraljica Teje[46] i Nefretiti[47] ubrajaju se u remek-djela egipatske umjetnosti. U razdoblju Amarne dolazi do promjene u prikazu vladara - faraon i njegova obitelj prikazuju se s velikim glavama i izobličenih tijela. Iz tog razdoblja potječe i velik broj reljefa s prikazom kraljevske obitelji.

[45] Tri granitne statue Senusreta III. Srednje kraljevstvo, Deir el-Bahri. London: *British Museum*, inv. br. EA 684, 685 i 686.

[46] Berlin: *Ägyptisches Museum*, *Neues Museum*, inv. br. 21834.

[47] Berlin: *Ägyptisches Museum*, *Neues Museum*, inv. br. 21300.

Razvoj graditeljstva, reljefne umjetnosti i kiparstva nastavlja se na razdoblje Ramzesida. Od umjetničkih djela Trećeg međurazdoblja posebno se ističu veliki brončani kipovi. Česta je pojava umetanja u kipove raznih metala, osobito plemenitih, poludragulja i dragog kamenja.

U umjetnosti se razdoblje XXVI. dinastije često naziva saitskom renesansom. Razdoblje karakterizira obnova hramova, a u reljefnoj umjetnosti vraćanje tradicionalnim umjetničkim motivima. Malo je sačuvanih građevina iz ovog razdoblja. Skulpture se vrlo često izrađuju od bronce i razne vrste kamena. U skulpturalnoj umjetnosti ponovno se vraća stil naglašenog realizma.[48] Brončani kipovi često prikazuju razne životinje (bikovi, majmuni, sokolovi, mačke) i bogove (najčešće Izida, Oziris i sveti bik Apis).

Spajanjem ostavština drevnih tradicija civilizacija staroga Istoka s grčkim elementima stvorena je nova, helenistička kultura, sa središtem u Aleksandriji. Grad je izgrađen prema grčkim nacrtima, a u njemu su podignute mnoge slavne građevine (svjetionik na Faru, Muzej, Serapej i Pompejev stup). U ostalim dijelovima Egipta sagrađeni su hramovi i podignuti kipovi ptolomejskih vladara i egipatskih bogova. Svojom ljepotom posebno se ističe hram Horusa u Edfu, hram božice Hathor u Denderi i hramski kompleks File u blizini Asuana. Rimljani tijekom svoje vladavine obnavljaju brojne staroegipatske hramove te se posvećuju izgradnji velikih grčkih gradova u Delti. Iz ovog razdoblja potječu lijepo ukrašeni rimski mozaici.

Tijekom kasne antike na prostoru Egipta razvija se karakteristična ranokršćanska umjetnost koja će se kasnije mijenjati kroz specifičnu umjetnost Kopta. Dominiraju tradicionalni ranokršćanski motivi. Nakon što je kršćanstvo postalo službena vjera, u Egiptu se grade brojni manastiri i crkve, među kojima treba posebno istaknuti Viseću crkvu u Kairu.

[48] Kip Montuemhata. Kasno razdoblje, XXVI. dinastija. Teba, Karnak. Kairo, *Egyptian Museum*, inv. br. JE 31884. Kip vezira Nespaqashutya. Kasno razdoblje, XXVI. dinastija. Teba, Karnak. Kairo, *Egyptian Museum*, inv. br. JE 36665.

Odabrana bibliografija

Izvori

Plutarh. Izida i Oziris (*De Iside et Osiride*). B. Gospodinović (ur.), Ljiljana Živković (prevoditelj), Igor Uranić (predgovor). Zagreb: Tragovi, 1993.

Literatura

ALDRED, C. 1980. *Egyptian aft in the Days of the Pharaohs 3100-320 BC*. London.

ARNOLD, D. 2003. *The Encyclopedia of Ancient Egyptian Architecture*. London-New York.

ARNOLD, D., J. ALLEN, C. H. ROEHRIG, M. HILL. 2000. *The Art of Ancient Egypt*. New York.

ASSMANN, J., Frankfurter, J. 2004. Egypt. U: Johnston 2004: 155-164.

BAINES, J. *Visual & written culture in Ancient Egypt*. Oxford 2007.

BARD, K. A. 2008. *An Introduction to the Archaeology of Ancient Egypt*. Malden-Oxford-Calden.

BLEIBERG, E. (ur.). 2005. *Arts-humanities through the eras: Ancient Egypt 2675-332 B.C.E.* New York-London-Münich.

BONGIOANNI, A., M. SOLE CROCE (ur.). 2001. *The Illustrated Guide to the Egyptian Museum in Cairo*. Cairo.

BRUNNER-TRAUT, E. 1974. *Aspective*. Epilogue for Heinrich Schäfer book *Von ägegyptischer Kunst*, Oxford.

COLLINS, J. J. 2004. Cosmology: Time and History. U: Johnston 2004b: 59-70.

CURL, J. S. 2005. *The Egyptian Revival*, London.

DAVID, Rosalie. 2002. *Religion and Magic in Ancient Egypt*. London.

DODSON, A., S. IKRAM. 2008. *The Tomb in Ancient Egypt: Royal and Private Sepulchres from the Early Dynastic Period to the Romans*. London.

Egyptian Art – The Metropolitan Museum of Art. 5th edition. 2001. New York.

FAZZINI, R. A., J. F. ROMANO, M. E. CODY (ur.). 1999. *Art for Eternity – Masterworks from Ancient Egypt*. New York.

FREED, R. A., L. M. BERMAN, D. M. DOXEY. 2003. *MFA Highlights – Arts of Ancient Egypt*. Boston.

HARRIS, J. R. 1966. *Egyptian Art*. London.

IVERSEN, E. 1975. *Canon and proportions in Egyptian art*. Warminster.

JAMES, E. O. 1962. *History of Religion: The Ancient Gods*. London.

JOHNSTON, S. I. 2004a. Magic. In Johnston 2004b: 139-152.

JOHNSTON, S. I. (ed.). 2004b. *Religions of the Ancient World–A Guide*. Cambridge Mass. & London.

KAISER, W. 1967. *Ägyptisches Museum in Berlin*. Berlin.

MALEK, J. 1999. *Egyptian Art*. London.

MALEK, J. 2000. *Topographical bibliography of Ancient Egyptian hieroglyphic texts, reliefs, and paintings*. On-line edition. Oxford.

MALEK, J. 2003. *4000 years of Egyptian art*. London.

MOOREY, P. R. S. 1970. *Ancient Egypt*. Oxford.

O'NEILL, J. P. 1999. (ed.). *Egyptian Art in the Age of the Pyramids*. New York.

PORTER, B., R. MOSS. 1929-1988. *Topographical bibliography of Ancient Egyptian hieroglyphic texts, reliefs and paintings*. 8 vols. Oxford.

RANSOM WILLIAMS, C. 1932. *The Decoration of the Tomb of Per-Nēb*. New York.

RICE, M. 1999. *Who's who in Ancient Egypt*. London & New York: Routledge.

ROMANO, J. F. 1999. An Introduction to Ancient Egyptian Art. U Fazzini - Romano - Cody 1999: 15-27.

SCHÄFER, H. 1974. *Principles of Egyptian Art*. Edited by Emma Brunner-Traut. Translated and edited by John Baines with a foreword by E. H. Gombrich. 4th edition. Oxford.

SHOW, I., P. NICHOLSON. 1995. *British Museum Dictionary of Ancient Egypt*. London.

STEVENSON SMITH, W. 1981. *The Art and Architecture of Ancient Egypt*. New Haven & London.

STRUDWICK, N. 2006. *Masterpieces of Ancient Egypt*. London.

TOMORAD, M. 2002. Egipatske zbirke u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na egipatsku zbirku Gradskog muzeja Varaždin. U: *Zbornik radova međunarodnog simpozija Stvaralački potencijali u funkciji društveno-ekonomskog i kulturnog razvoja sjeverozapadne Hrvatske,* ur. Andre Mohorovičić, Vladimir Stipetić, 543-558. Zagreb - Varaždin.

TOMORAD, M. 2006. Evolution of ancient Egyptian funerary architecture from the Badari culture until the end of Old Kingdom, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 38: 13-27.

TOMORAD, M. 2009a. Ancient Egyptian funerary practices from the first millennium BC to the Arab conquest of Egypt (c. 1069 BC-642 AD). *The Heritage of Egypt* 2/2.5 (May): 12-28.

TOMORAD, M. 2009b. "Dizajn za život" – staroegipatski hramovi: povijest, razvoj i funkcija. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 41: 11-31.

TOMORAD, M. 2009c. Lov i ribolov u starom Egiptu. *Ekonomska i ekohistorija - Časopis za gospodarsku i povijest okoliša* 5: 78-100.

TOMORAD, M., I. URANIĆ. 2004 (2006). The Egyptian collection of the Museum of the City of Varaždin, Croatia, *Trabajos de Egiptología-Papers on Ancient Egypt* 3: 87-98.

WILDUNG, D. 1999. *Egyptian Art in Berlin*. Mainz am Rhein.

WILKINSON, R. H. 2003. *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*. London.

ZIEGLER, C. 1990. *The Louvre–Egyptian Antiquities*. Paris.

ZIEGLER, C. 1999. The Tomb of Metjetji. U: O'Neill 1999: 408-417.

ZIEGLER, C. (ur.). 2002. *The Pharaohs*. Milano.

The Ancient Egyptian Art

Ancient Egyptians did not use word “art” when they made their buildings or artifacts; they just made their works to show their beliefs. They made it as reflection of their religious practice which had main role in everyday life of every Egyptian. Inspiration and motivation for ancient Egyptian works of art came from their complex mythology. Their art were made by individuals to satisfied need to show their view of religious beliefs, everyday life philosophy with main goal to achieve life after death.

In this article author tries to present the main concepts of Ancient Egyptian art which are still visable in their works of art which are kept in museums and object *in situ*. This paper is result of author long time study of various Ancient Egyptian collections and artefacts kept in the museums all over the world.

The most dominant part of ancient Egyptian art are visable in religious and mythological concepts. These concepts are: Myth of creation; Ma’at; Myth of Osiris, Isis, Seth and Nephthys; presentation of eternal rituals. They main goal in their art was to shown main natural cycles characteristic for their religion and philosophy (birth, maturity, death, rebirth) or everyday life in Nile valley. Appearances of Ancient Egyptians were usually shown standing, kneeling or sitting in four typical forms characteristic for statues, painting and reliefs: 1) idealized form, 2) naturalistic form, 3) stylized form and 4) exaggerated form.

Key words: Ancient Egypt, art, mythology, Myth of creation, Myth of Osiris, Isis, Seth and Nephthys, religious rituals, tombs, reliefs, statues.

Ključne riječi: stari Egipat, umjetnost, mitologija, Mit stvaranja, Mit o Ozirisu, Izidi, Setu i Neftidi, religijski rituali, grobnice, reljefi, statue.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI
44

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

FF press

ZAGREB 2012.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 44

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Damir Boras

Glavni urednik / Editor-in-Chief

Hrvoje Gračanin

Uredništvo / Editorial Board

Bruna Kuntić-Makvić (stara povijest), Zrinka Nikolić Jakus (srednji vijek),
Hrvoje Petrić (rani novi vijek), Željko Holjevac (moderna povijest),
Tvrtko Jakovina (suvremena povijest), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest)

Međunarodno uredničko vijeće / International Advisory Board

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Snježana Buzov (Columbus, Ohio), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Alojz Ivanišević (Wien),
Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz),
Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj),
Nada Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd),
Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršna urednica za tuzemnu i inozemnu razmjenu /
Executive Editor for Publications Exchange

Kristina Milković

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske,
Zaklade Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama/The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO

Naslovna stranica
Iva Mandić

Grafičko oblikovanje i računalni slog
Marko Maraković

Lektura
Julija Barunčić Pletikosić

Tisak
DOMAGRAF d.o.o.

Naklada
300 primjeraka

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“ http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp

The Journal is accessible in digital form at the Hrcak - Portal of scientific journals of Croatia http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp